

"ילדי הלך לאן?" - פרשת החטיפה של ילדי העולים מתימן

בעקבות ספרו של ד"ר נתן שיפריס / פרופ' בועז סנג'רו*

לפני קרוב לעשרים שנה, מייד לאחר שפורסם "דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948–1954, תשס"ב-2001", כתבתי מאמר שמנתח את הדוח, תחת הכותרת "**באין חשד אין חקירה אמיתית**" [פורסם ב"תיאוריה וביקורת", 2002. גרסה מורחבת מתפרסמת עתה באסופת המאמרים "**ילדים של הלב**" בעריכת פרופ' טובה גמליאל וד"ר נתן שיפריס, 2019]. ניתוחי היה משפטי והתייחס רק לדוח עצמו. ספרו המרתק "**ילדי הלך לאן?**" של ד"ר נתן שיפריס המתפרסם בימים אלה (בהוצאת "ידיעות ספרים" ו"ספרי עליית הגג", 2019, 855 עמודים) הוא מחקר היסטורי מעמיק, המתייחס לא רק לדוח, אלא גם לחומרי הגלם שחייבים היו לבוא לידי ביטוי בדוח, ובעיקר עדויות כאלף בני-המשפחות ועדויות כמאה אנשים שעסקו בקליטת העולים. שני הניתוחים משלימים ומחזקים זה את זה: הראשון חשף את החורים השחורים שבדוח; השני שופך אור יקר על הפרשה.

אפתח בתמצית ביקורתי על הדוח ותוך כדי כך אציג לראשונה כמה תובנות משפטיות שלי בעקבות קריאת ספרו של ד"ר שיפריס. הדוח נכתב בשפה משפטית. דרך הדיון של חברי הוועדה בנתונים שלפניהם מזכירה מאוד את אופן הכתיבה המקובל של פסקי-דין. לכן, לצורך התמודדות רצינית עם הדוח יש לנתחו (גם) באמצעות כלי הניתוח המקובלים ביחס לכל טקסט משפטי אחר. המסקנה המרכזית שאליה הגעתי היא שעבודת הוועדה לקתה בליקוי היסודי ביותר (למעט, אולי, ליקוי הכרוך בשחיתות) שבו עלולה ללקות ועדת חקירה: היעדר כל חשד. ההנחה הבסיסית ביותר בעבודת חקירה היא שמהו כנראה אינו כשורה ויש לחקור את העניין עד תום, ואם ישנם אשמים — למוצאם. תיתכן אומנם חקירה שבסיומה יתברר שלא היה בסיס לחשד, אך הפרשה שלפנינו איננה מתיישבת עם קביעה שכזו, שהרי בקרב העולים מתימן נעלם אחד מכל חמישה תינוקות!

הדוח מותיר שאלות כבדות משקל רבות בלתי פתורות. תיאור הוועדה עצמה את אופן עבודתה ואת הנחותיה מעיד כי למעשה גם במהלך החקירה וכבר מראשיתה לא היה החשד נר לרגליה. הרושם החזק שיוצר הדוח הוא שהוועדה לא באה לחקור את הדברים לעומקם, אלא באה להסביר ולשכנע כי בעצם השד אינו נורא כל כך. לכן הסתפקה בצוות חקירה מצומצם של חוקר או שניים. לכל אורך הדוח מלוות אותנו הנחות תקינות המינהל ואמינות התייעוד — שהוא

* פרופ' מן המניין במרכז האקדמי למשפט ולעסקים ובמכללה האקדמית ספיר.

רישומים שונים באשר לפטירה ולקבורה — ומשמשות להנחת המבוקש. הוועדה מסתמכת על התייעוד שנעשה בתקופה שבה נעלמו הילדים, למרות שיש בו סתירות רבות וחסרים רבים, ובאשר ל-93% מהילדים היא מגיעה למסקנה שמתו כבר אז. אך אם מתייחסים ברצינות לטענות שהדברים לא התנהלו כשורה, בין אם הייתה זו חטיפה ממסדית ובין אם הייתה "רק" אדישות ממסדית לחטיפה "מזדמנת" של תינוקות ומסירתם לאימוץ, אזי ההסתמכות על התייעוד מאותה התקופה היא בעייתית מאוד: מי שמסוגל לחטוף או לעצום עיניו נוכח חטיפה, ודאי מסוגל גם לערוך תיעוד שאינו משקף את המציאות, או לאפשר את עריכתו.

הוועדה לא חושדת אפילו כשנדלקים זרקורי אזהרה, כגון כשהושמדו יומני קבורה ולאחר מכן שוחזרו, הוועדה קובעת שאיננה יודעת מי השמיד (ומדוע) ומי שיחזר (ומדוע) — ובכל זאת מסתמכת על יומני הקבורה המשוחזרים. יחס הוועדה למחדלים ולמעשים החמורים המפורטים (חלקית) בדוח הוא סלחני מאוד. אפילו השמדת ארכיונים "מתחת לאפה" אינה מעוררת בקרב חברה חשד ממשי. כשפקידי ממשל לא משתפים איתה פעולה ולא ממציאים לה חומר שביקשה, הוועדה רק מביעה צער ולא משתמשת בסמכויותיה כוועדת חקירה. הוועדה קובעת ברוב מכתבי התשובה להורים (המקובצים בשני כרכים עבי כרס הנספחים לדוח) שהילד מת "**בוודאות**" — גם כשיש סתירות בתייעוד הכביכול-אמין בקשר למועד המוות, לסיבת המוות או למקום הקבורה. הוועדה איננה חושדת גם כשמתברר שהיו רופאים שעסקו באימוצים (ומכאן שהיה להם אינטרס); וגם כשרופא קובע בתעודת פטירה שהילד מת ונקבר. אך מה לרופא בבית קברות?! גם העובדה שבמפקד האוכלוסין שנערך בשנות ה-60 רשמו הפוקדים לגבי רבים מהילדים הללו "עזב" או "עזב את הארץ" איננה מעוררת אצל הוועדה כל חשד. גם צווי גיוס שקיבלו חלק מהילדים לא מעוררים חשד. גם שמועות שהיו קיימות באותה תקופה שלפיהן עליית הנוער היא כתובת לאימוץ ילדים לא עוררו חשד של הוועדה.

הוועדה משום-מה התייחסה לאפשרות שהורים נטשו את ילדיהם או לא זיהו אותם כאפשרות סבירה. האם חברי הוועדה סברו שגם להם זה יכול היה לקרות? הוועדה התחכמה והסבירה שהייתה זו רק "**היעלמות להורים**", שהרי היא יודעת היום לקבוע היכן היו הילדים: לשיטתה הם מתו. אם כך, לפנינו תובנה אוניברסלית, שלפיה אין יותר היעלמויות בעולם: הרי אלוהים תמיד יודע היכן כל ילד, ודי בכך שוועדה תקבע כעבור יובל שנים היכן היה אדם שנעלם כדי להעמיד את היעלמותו על ממדיה הנכונים: היעלמות לבני-משפחתו בלבד...

כפי שמראה ד"ר שיפריס, דווקא העובדה שהוועדה מצאה רישומים על העברת הילדים ממקום-למקום-למקום — מבית-התינוקות לבית-החולים ומשם לבית-הכביכול-יתומים — מוכיחה שטענת ה"בלגן" שקרית ושמתבררת יותר האפשרות של גזלה שיטתית של הילדים מהוריהם.

הוועדה לא תפסה נכון את תפקידה: היא כלל לא פעלה כוועדת חקירה, אלא כבית-משפט ולכן הטילה על ההורים הישישים את נטל ההוכחה הכבד של טענותיהם. הוועדה נמנעה מבדיקות ד.נ.א. מקיפות והסתפקה בקבר אחד שבו נמצאה התאמה כדי לשלול את כל טענות ההורים. אך הרי אין טענה שלא היו ילדים שמתו ונקברו, ולא מדובר בחוק-טבע שאותו מפריכים באמצעות דוגמה-נגדית.

ליקוי מרכזי נוסף בדוח הוא ההסתפקות בהתייחסות אך ורק לטענת החטיפה הממסדית (ולגניבה המכוונת) והפניית מרב המאמצים לניסיון להפריכה. בלשון המשפט הפילי, החטיפה הממסדית והגניבה המכוונת, שתיהן כאחת מבוססות על כוונה פלילית: רצון בהתרחשות התוצאה. אך האחריות הפלילית יכולה להיות מבוססת גם בהיעדר כל "כוונה": כשמדובר ב"אדישות", ב"קלות דעת", ב"עצימת עיניים", או אפילו ב"רשלנות" בלבד. קל וחומר כשלא מדובר באחריות פלילית אלא באחריות אדמיניסטרטיבית או אזרחית. הדוח מתעלם באופן צורם מהאפשרות של אחריות שאינה מבוססת על כוונה. בהתעלמות זו עשו להם חברי הוועדה חיים קלים. בנוסף, מתעלם הדוח מהאפשרות של חטיפה מכוונת שלא אורגנה על-ידי הממסד, אלא על-ידי אנשים פרטיים, כשהממסד אדיש או עוצם עיניו ומאפשר זאת, או לכל הפחות רשן.

דברים אלה כתבתי תוך ניתוח הדוח מתוכו. כשקוראים כיום את ספרו החדש של ד"ר שיפריס, טביעות האצבעות של אנשי הסוכנות והממשלה – עד אפילו בן-גוריון – ניכרות היטב. כפי ששואל נכונה ד"ר שיפריס: "למה יש לצפות לאחר שראש הממשלה הכל-יכול, שהיה ראש הסוכנות עד קום המדינה, קורא בישיבת הממשלה להציל את ילדי העולים באמצעות הוצאתם מהמחנות ובידודם מאימהותיהם בתואנה הגזענית שלא רק שאינן יודעות לשמור על בריאות ילדיהן, אלא אף מונעות הגשת עזרה?". קשה להאמין ולכן אצטט את דברי בן-גוריון בישיבת הממשלה מיום 6.7.49, ערב הגל הגדול של העלייה מתימן:

"...זוהי שאלת הצלת ילדים. יש לגשת לדבר כמו שניגשים לעניין צבאי... רוב הילדים הם מעדות המזרח, שההורים אינם יודעים מה זאת היגינה, ניקיון, טיפול רפואי, לא רק שאינם יודעים זאת, אלא אינם נותנים לרופא או לחובשת לגשת לילדים... ולתקנת המצב דרושים שלושה דברים:

א. נחוצה פעולה היגינית להשמדת הזבובים, היתושים ושאר הרמשים המעבירים את המחלות; [עד כאן לא נורא, ב.ס.]

ב. פעולת הדרכה חינוכית להורים שהם ידעו לטפל בילדים;

[זו כבר גזענות, אך הרע מכל עוד לפנינו בהמשך הציטוט, ב.ס.]

ג. אשפוז הילדים, הוצאת הילדים מהמחנות, בידודם מהאימהות, כי הן מונעות עזרה מהילדים."

לשפשף את העיניים ולא להאמין. אפשר אפילו להתחקות אחר ההיררכיה: לאחר דבריו האימונים של בן-גוריון בדבר בידוד הילדים מאימותיהם, באו ראש השירות הרפואי לעולה ("השר"ל") ד"ר אברהם שטרנברג וראש מחלקת הקליטה בסוכנות ד"ר גיורא יוספטל ונתנו הנחיות להוצאת הילדים ממשפחותיהם; הוצאה שכפי שמראה שיפריס, כבר חרצה את גורלותיהם.

נראה שהייתה תפיסה גזענית שלפיה עדיף לילדי העולים מתימן לגדול במשפחות מבוססות יותר. ההודאה בכך פוגעת בסיפור הציוני היפה שאנו אוהבים לספר, אך ללא הודאה ותיקון העוול העצום שנגרם להורי הילדים, לא נוכל להיות חברה טובה כפי שאנו שואפים להיות. הוועדה מדברת על "**מסירה מזדמנת לאימוץ**" — ללא ביקורת חריפה על תופעה איזומה כזו, ומבלי לחשוך. כביכול דובר בגורי חתולים עזובים. מדוע לא חיפשו את ההורים?! הוועדה מקבלת תירוצים כגון שבבתי-החולים היו עסוקים בטיפול בחולים עד כי לא התפנו לרשום את פרטי הילדים. הגם הפקידים טיפלו טיפול רפואי בילדים?

תופעה נוספת העולה מהדוח היא שהמחדלים והמעשים הרעים בוצעו על ידי גופים, ואף לא אחד מהם נעשה על ידי אדם בשר ודם שניתן לזהותו בשמו ולהטיל עליו אחריות אישית, לאו דווקא פלילית — נוכח חלוף הזמן והתיישנות העבירות. הוועדה לא מוצאת אחראים כלשהם, רק גורמים מופשטים: "**אי-קביעת נהלים לשמירה על קשר**"; ו"**היעדרו של מוסד מרכזי לדיווח**". על כך ביקרתי את הדוח במאמרי. במחקרו של שיפריס מוכח שמכיוון שהילדים נוקזו אל מוסדות האימוץ, כל מה שצריך היה לעשות זה להפנות לשם את ההורים למציאת ילדיהם. אך לא הפנו אותם!

למרבה הצער, ד"ר שיפריס משכנע מאוד בכך שכנראה שכל המהלך השיטתי התלת-שלבי היה מכוון: בשלב הראשון הוצאת הילדים מהמשפחות, לעתים אפילו בכוח פיזי, בדרך-כלל סמוך לאחר ההגעה למחנה העולים או סמוך לאחר הלידה, וריכוזם בבתי התינוקות שבמחנות העולים בתואנה שכך ניתן יהיה לשמור טוב יותר על בריאותם; בשלב השני העברתם החפוזה מבתי-התינוקות שבמחנות העולים לבתי-החולים שבערים מרוחקות, בדרך-כלל במשלוחים קבוצתיים באישון לילה, ללא הצדקה רפואית ומבלי אפילו ליידע את המשפחות. במקרים רבים בישרו להורים לאחר זמן קצר כי ילדיהם נפטרו, אך מנעו מהם לראות גופה, להשתתף בלוויה או אפילו לראות קבר; ובשלב השלישי ההכרזה החפוזה על הילדים "מנותקי-קשר" והעברתם למעונות ילדים שזהותם הועלמה מידיעת ההורים ושמהם כנראה נמסרו לאימוץ בארץ ובחו"ל.

הוועדה העדיפה להאשים את ההורים האומללים על כך שלא שמרו על קשר עם ילדיהם, במקום לברר ברצינות את אחריות הממסד. ראשית, ד"ר שיפריס מראה שההורים מאוד

השתדלו לשמור על הקשר, אך לאחר שהילדים נלקחו מהם והועברו ממקום-למקום-למקום, בעלי התפקידים במוסדות השונים היקשו על ההורים לעקוב אחר הילדים. שנית, העבירות הפליליות אמנם התיישנו, ויש להניח שהאחראים כבר אינם בין החיים, אך קיימת חשיבות חברתית, ציבורית ומוסרית גדולה מאוד לחשיפת האמת, לאמירתה להורים, לבני המשפחות של הילדים שנעלמו ולאזרחי ישראל ולהפקת כל הלקחים הדרושים.

מעניין לציין שגם ללא הנתונים הרבים שחסרים בדוח, אפילו אם מסתפקים בבעיות המינימליות שגם הוועדה קבעה שהן קיימות, עדיין התמונה חמורה ומחייבת הפקת לקחים חשובים שהוועדה לא הגיעה אליהם. הוועדה התעלמה מהיקף התופעה: אפילו אם מדובר "רק" ב-69 היעלמויות כפי שהיא קובעת – מדובר בהרבה ילדים. מה היה קורה אם היום היה נעלם ילד אחד? למה תלונותיהם של הורים על היעלמות כאלף ילדים (לפי הוועדה) או יותר (שהרי ידוע שיש הורים רבים שלא פנו לוועדה) לא הובילה לחקירה אמיתית?

לפי הוועדה היו 983 פטירות. אפילו בשנות ב-50 לא הייתה ישראל מדינה מפגרת מבחינה בריאותית. אם אכן מתו כל כך הרבה פעוטות, מי האחראי לכך שלא טיפלו בהם כראוי? ומדוע לא הזמינו את ההורים לקבורה?

שיפריס מראה במחקרו שהאחראים לפרשה פעלו **בסוכנות ובמשלה**. המחקר מגיש חשבון ענק שאותו אין בכוחן לשלם. אך זהו גם חשבון לחברה הישראלית כולה ועליה לפרוע אותו.

לסיום, שתי תובנות נוספות המתחזקות בעקבות קריאת הספר. אחד הגורמים המרכזיים להרשעת חפים מפשע הוא הקונספציה המוטעית של אשמת-החשוד, שבהשפעתה מניחים שהחשוד אשם ומחפשים ראיות להוכחת התזה. לא מחפשים ראיות מזכות ולא מחפשים חשודים נוספים. וכפי שלימדנו קארל פופר, כשמחפשים אישוס לתיאוריה, גם אם איננה מדעית, מוצאים. הקונספציה רווחת בקרב חוקרי משטרה, תובעים ושופטים ומזינה גורמים רבים להרשעת חפים-מפשע מתחומי הראיות והפרוצדורה.

מחקרו היסודי של שיפריס, בעבודת נמלים שמאפשרת את ההכללות הנכונות, מראה כיצד חברי וועדת הכביכול-חקירה נטלו מעדויות האנשים שעסקו בקליטת העולים רק את החלקים שהתאימו לקונספציה שלפיה לא הייתה חטיפה והכל התנהל כשורה; והתעלמו מהחלקים האחרים, שמהם עולים בבירור: הנחייה בדבר איסוף שיטתי של ילדי העולים מתימן לבתי-התינוקות; מצבם הבריאותי התקין של הילדים שם; קיומם במוסדות אלה של ביקורים חשודים בקשר ללקיחת ילדים; שיגור ילדים משם לבתי-חולים מחוץ למחנות ללא הצדקה רפואית; ולבסוף שיגור הילדים מבתי-החולים למעונות הילדים כגון ויצ"ו. גם במשפט הפלילי וגם בוועדת

החקירה הממלכתית, כאשר שבויים בקונספציה, מחפשים לה אישונים ומתעלמים מראיות סותרות.

תובנה עצובה אחרונה היא שקיים ספק גדול באשר ליכולת להגיע לחקר האמת – גם של בית-משפט וגם של וועדת חקירה ממלכתית. הנחמה היא שאת מה שלא עשתה וועדת החקירה, עושה עתה המחקר של ד"ר שיפריס. קראו! ללא הקריאה תיתכן בורות באשר לאופן שבו נלקחו הילדים מהוריהם, אך לאחריה כבר לא נותר מקום של כבוד להכחשה.